

УДК 929 (477) (092)

Микола Ковальський

МІСЦЕ ОЛЕНИ МИХАЙЛІВНИ АПАНОВИЧ (1919-2000) В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ПРОЦЕСІ СЕРЕДИНИ І ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Розглянутий творчий вклад сучасного історика України О. М. Апанович в розвиток української історіографії, особливо її внесок в історію запорізького козацтва, української рукописної книги XVII-XVIII століть і діяльності видатного українського вченого академіка Володимира Вернадського.

Проблема місця окремих істориків в історіографічному процесі належить до вагомих аспектів досліджень, що дозволяє суттєво і доказово зобразити як весь процес історії історичної думки, так і визначити стадійність у розвитку науки в цілому [1].

Серед постатей українських істориків, що працювали в середині і другій половині ХХ ст. в Україні, внесли суттєвий вклад в розвиток української національної історіографії XVI-XVIII ст., символізували собою відданість, навіть і одержимість і фанатизм у вітчизняній науці, а також популяризацію правдивих, вірогідних знань про наше минуле, *Олена Михайлівна Апанович (1919-2000)* [2], безперечно, займає особливе місце. Належить вона до когорти тих учених, які виявили величезну мужність, відданість і працьовитість, не йшли на жодні ідейні, ідеологічні компроміси, угоду із компартійним диктатором в добу загального панування тоталітаризму в Україні. Її науковими та ідейними однодумцями були професори Олена Станіславівна Компан (1916-1986), Федір Павлович Шевченко (1914-1995), Кость Григорович Гуслистий (1902-1973), Михайло Іванович Марченко (1902-1983), Михайло Юліанович Брайчевський, а також Ярослав Іванович Дзира та інші, яких стали називати потім “шестидесятниками”, як діячів, що мали свої власні ідейні і наукові переконання й погляди, що не визнавались офіційною “марксистсько-ленінською наукою” і підлягали певний час ганебному цькуванню і остракізму.

Білоруска за національністю (по батькові білорусу, вихідцю із селян, залізничнику, і матері із польського шляхетського роду) Олена Михайлівна Апанович все своє життя віддала служінню українській історичній науці, насамперед вивченню історії українського козацтва, в галузі якій вона була беззастрешним авторитетом. Її образно називали “Берегиня козацької слави” (Запоріжжя, 1996), як саме так названий бібліографічний збірник у честь О. М. Апанович [4, с. 82]. Серед українських істориків в 70-80-ті роки ходила сумна приказка жарг “Від Запорізької Січі зостався один козак, та й той – жінка!” [3, с. 21].

Випускниця Харківського державного педагогічного інституту напередодні вторгнення гітлерівських військ в Україну в 1941 р., О.Апанович змогла повернутись з евакуації на Україну лише в травні 1943 р., і з цього часу до кінця життя жила і працювала у Києві.

Напевне, суттєвим фактом і фактором у творчій праці О.М.Апанович була її робота з 1946 р. в Центральному державному історичному архіві України в Києві, де вона очолювала відділ стародавніх актів, а в 1948-1950-их роках навчалась в аспірантурі при цьому ж архіві. Мабуть, не випадково її наукова праця під керівництвом авторитетного українського історика К.Г.Гуслистого, який підданий був образливій критиці і цькуванню з боку компартійних клеветів на чолі із зловісним Лазарем Кагановичем як першим секретарем ЦК України, відіграла найважливішу роль у виборі її наукових і ідейних позицій. К.Г.Гуслистий був досвідченим і авторитетним джерелознавцем, архівістом і знавцем історії України XIV-XVI ст. [8; 9]. Про свого вчителя і наставника О.М.Апанович через багато років – в 1995 р. – писала: “Кость Григорович Гуслистий 50 років тому ввів мене доти в невідомий світ запорозького козацтва, що стало провідною темою мого життя, якому я віддала не тільки дослідницьку працю, а й душу і серце. Козацтво сформувало з мене патріота України. Неможливо займатися історією українського, особливо запорозького козацтва й не бути патріотом України” [5, с.197].

У цій же статті О.Апанович в 1995 р. писала про цього вченого: “К.Г.Гуслистий належить до того покоління вітчизняних істориків, які зуміли зберегти в своїй діяльності кращі традиції української історіографії, що мали різнобічні інтереси й енциклопедичні знання, працювали над створенням синтетичного курсу історії України... А тому в полі зору були практично всі проблеми історії українського народу” [Там само].

У 1950 р. Олена Михайлівна Апанович захистила кандидатську дисертацію про запорозьке військо, його організацію і бойові дії у складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. (К., 1949). Серед робіт 50-их років виділяється цикл робіт О.М.Апанович, пов'язаних з Визвольною війною в Україні 1648-1654 рр. Особливо цінна її історико-краєзнавча книжка про історичні місця подій Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. (К., 1954) [11] та про перемоги українського народу над польсько-шляхетськими військами на початковому етапі Визвольної війни (1648) (М., 1954). Олена Михайлівна Апанович брала діяльну участь в археографічній роботі. Вперше її прізвище з'явилося у зв'язку з виходом в світ в 1946 р. в Києві документальної збірки “Україна перед Визвольною війною 1648-1654 років (1639-1648) [6]. Про це, між іншим, зазначила її колега науковець з Інституту історії України НАН України М.Ф.Дмитрієнко до 80-річчя від дня народження О.М.Апанович [4, с.72]. В одній із наших книг здійснений огляд цієї унікальної повоєнної збірки [6], причому зазначено, що на той

час оригінали цих документів, що тоді публікувались, не збереглись, що суттєво утруднювало здійснення цієї джерельної публікації.

Серед її публікацій найбільш важливі були дві монографії “Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50-70-ті роки XVII ст.” (К., 1951, 300 с.) і особливо “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” (К., 1969, 224 с.). Остання книга стала подією в історичній науці і мала великий суспільний розголос. З цього часу, як пише Валерій Шевчук, “ім’я Олени Апанович набуло певної легендарності і стало одним із почесних в українському соціумі” [4, с.76].

Книга “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” викликала невдоволення тодішніх можновладців і через деякий час і книжка, і її автор чинили політичних репресій [Там само].

У монографії “Збройні сили України...” розглядаються такі проблематики:

1) Українське козацьке військо: комплектування та мобілізація козацького війська; організація та впорядкування; озброєння і забезпечення; запорозьке військо в першій половині XVIII ст.;

2) Сторожова і допоміжна служба на Україні: фортеці і форпости та їх роль у захисті населення від турецько-татарських нападів; українська лінія; зовнішній вигляд, розміри та структура спорудження; гарнізони і поселення на українській лінії; роль української лінії в обороні кордонів; допоміжні служби та економічне забезпечення українського населення царської армії [12].

Друга половина 60-их – початок 70-их рр. у творчості О.М.Апанович було особливим періодом. Саме тоді вона з величезним ентузіазмом на великому духовному піднесенні зайнялась підготовчою роботою з увіковічення пам’ятних місць запорозького козацтва і створення на о. Хортиця в м. Запоріжжі державного заповідника, історико-меморіального комплексу, присвяченого запорозькому козацтву, про що була навіть відповідна постановка Ради Міністрів України від 8 березня 1965 р. Олена Михайлівна ще в 1951 р. взяла участь в археологічних експедиціях по місцях колишніх запорозьких січей, затоплених згодом рукотворним Каховським морем. Проводила облік і класифікацію пам’ятних місць України, які пов’язані з історією українського козацтва, його визвольних змагань.

Олена Михайлівна – один із фундаторів Українського Товариства охорони пам’яток історії та культури, член правління, разом із заступником голови Запорізького облвиконкому Миколою Петровичем Киценком взяла велику участь у популяризації історії та пам’яток запорізького козацтва. Вже після його кончини у 1991 р. підготувала до третього видання раніше заборонену під час панування тоталітарного режиму його книжку “Хортиця в героїці і легендах”. Там же був вміщений нарис О.М.Апанович про нього під назвою “Син козацького степу” [4, с.80].

Життєвий і творчий шлях О.М.Апанович з часу її праці в архівних і наукових установах Києва поділяється на чотири періоди: 1) час її праці в Центральному державному історичному архіві України в серпні 1944 р. [Там само, с.72]; 2) робота її старшим науковим співробітником Інституту історії АН України з 1950 р. [10, с.8] до її звільнення у вересні 1972 р., як також О.С.Компан і Я.І.Дзиру [3, с.18]; 3) на посаді старшого наукового співробітника відділу рукописів ЦНБ АН України з 1973 по 1986 р. включно, де вона обробляла архівні фонди і описувала рукописні книги [4, с.78]; 4) поновлення О.М.Апанович на посаді старшого наукового співробітника НАН України і її праця на цій посаді з 1995 р. і до кінця життя на початку 2000 р.

У творчому доробку О.А.Апанович можна виділити три основні напрямки: 1) козакознавча тематика: історія, джерелознавство (особливо архів коша Нової Запорізької Січі) та історіографія запорозького козацтва, дослідження історії центрів запорозького козацтва в XVI-XVIII ст.; 2) українська рукописна книга та маргіналії в ній як важливе джерело до історії та культури України XVII-XVIII ст.; 3) дослідження життя і наукової діяльності видатного українського мислителя і вченого *Володимира Івановича Вернадського* (1863-1945), організатора і засновника Національної Академії в Україні.

На етапі діяльності О.М. Апанович у Відділі рукописів ЦНБ АН України особливе місце займає написання і видання нею монографії про рукописну світську книгу XVIII ст. на Україні: історичні збірники (К., 1983. – 222 с.), що вийшла російською мовою. Результатом більш як десятирічного ретельного вивчення української рукописної спадщини впродовж 70-80-х рр. О.М. Апанович опублікувала, крім цієї монографії, ще ряд статей та зробила чимало виступів на наукових книгознавчих конференціях.

У російськомовній монографії про рукописну світську книгу на Україні в XVIII ст. розглянуті такі сюжети: 1) рукописна книжкова культура на Україні у XVIII ст., яка була висвітлена за такими проблемами: освіта і рукописна справа на Україні у XVIII ст., історія створення збірок; 2) склад історичних збірок, їх класифікація та читачі в Україні; 3) історичні твори XVII ст. у складі збірок XVIII ст.: Густинський літопис, “Кроніка” Феодосія Софоновича, збірник Леонтія Боболинського, списки українського хронографу; неопублікований список Чернігівського літопису; 4) збірки з літописами Самовидця і Грабянки і створеними на їх основі творами [13].

О.М. Апанович, крім даної книги, опублікувала ряд статей про рукописну українську книгу та виступала на численних наукових конференціях як українських, так і російських. Вона взяла участь у престижній науковій конференції у Новосибірську в 1981 р., яка стосувалася Тихомировського зібрання рукописів, подарованих ним цьому університету. Саме тоді вона проаналізувала список українського літопису Григорія Грабянки у цьому ж зібранні [14].

Щодо іншого напрямку її діяльності, що стосувалась історії організації української науки в 20-х рр. ХХ ст., виділяється така колективна монографія, як “Історія Центральної Наукової бібліотеки Академії наук Української РСР” (К., 1972) і монографія у співавторстві “Вернадський: життя і діяльність на Україні” (К., 1984). Ця монографія складається із трьох розділів, а саме: зв’язки Вернадського з Україною; вчення Вернадського про живу речовину і її роль в еволюції біосфери і вчення про біосферу як теоретична основа її охорони і екологічної оптимізації життєвого середовища. Крім того, у цій збірці вміщені неопубліковані матеріали В.І. Вернадського, фрагменти його спогадів про перший рік Української Академії наук, листи Вернадського до А. Кримського та коментарі. В книзі вміщені унікальний іконографічний матеріал фотокопії листів Вернадського до А. Кримського, причому лист від 3 жовтня 1923 р. Вернадський писав українською мовою, де зазначав про свою відданість Україні і надавав особливого значення особистим зв’язкам з Україною і українськими діячами, про що іде також мова в листі його до А. Кримського 22 березня 1926 р. [15].

У творчих надбаннях О.М. Апанович виділяється початок 90-х рр., коли вона видала книгу “Розповіді про запорізьких козаків” (К., 1991), “Гетьмани України і кошові атамані Запорозької Січі” (К., 1993) і “Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність” (К., 1994) [17].

У збірнику “Розповіді про запорізьких козаків” висвітлено тривалий час замовчувані трагічні і героїчні сторінки козацької січової епопеї, сказано гірку правду про політику “Російської імперії” супроти українського народу та української державності. У структурному плані збірка охоплює такі теми: “Козацька республіка”, “Полум’я народного гніву”, “Маруся Богуславка – історична постать?”, “Запорожці на морі”, “Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 р.”, “Азовське сидіння”, “Світова велич Богдана”, “Народний герой Максим Кривоніс”, “Козацький лицар Іван Богун”, “Славетний кошовий отаман Іван Сірко”, “Церква на Запоріжжі”, “Вдарили по струнах кобзарі”, “Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі”, “Архів коша Запорозької Січі”, “Хортиця, її минуле, сучасне і майбутнє” [16].

Для Олени Михайлівни Апанович був характерний високий професіоналізм, справді велетенська працьовитість, величезна ерудиція і енергійність дослідниці. Вона була не лише кабінетною вченою, а й учасницею ряду археологічних і краєзнавчих експедицій по місцях колишнього розселення запорозького козацтва, брала участь у численних форумах вітчизняних і зарубіжних істориків, культурологів, краєзнавців, а також популяризувала наукові знання про наше минуле.

О.М. Апанович – автор численних статей у періодиці, зокрема у таких часописах як “Культура і життя”, “Радянська освіта”, “Літературна Україна”, “Робітничая газета”, “Вісті з України”, “Сільські вісті”, “Урядовий кур’єр”,

“Народна армія”, “Українська газета”, “Самостійна Україна”, “Нове життя” (Чехословаччина), “Розбудова держави”, журналах “Книжник”, “Вітчизна”, “Архіви України”, “Український історичний журнал”, “Музика”, “Жінка”, “Розбудова держави”, “Україна”, “Людина і світ”, “Наука і суспільство”, “Гарт”, “Неопалима Купина”, Політика і час”, а також таких збірниках, як “Прометей”, “Кроніка – 2000” та ін., численних районних газетах.

Наукова діяльність О.М.Апанович одержала загальнодержавне визнання. У 1993 р. її книга монографія “Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі” була удостоєна високого урядового визнання: вона стала лауреатом Державної премії ім. Т.Шевченка.

Необхідно також відзначити таку рису О.М.Апанович як її підтримка молодих учених у досягненні ними відповідних наукових кваліфікацій. Так з особистих моїх контактів з О.М.Апанович мені відомий її виступ офіційним опонентом в 1971 р. у Дніпропетровську разом з Ф.П.Шевченко на захисті кандидатської дисертації Ірини Ковальнової, згодом відомого археолога, про Дніпрогесівську археологічну експедицію Наркомосу України 1927-1929 рр., організовану під науковим керівництвом професора Дмитра Івановича Яворницького, якого інший український вчений Дмитро Дорошенко назвав “запорозьким батьком”.

Незабаром Олена Михайлівна взяла участь у перших наукових читаннях, присвячених Д.І. Яворницькому у Дніпропетровську, проведених на історичному факультеті Дніпропетровського держуніверситету. У 1984 р. вона брала участь у VIII Всесоюзній історіографічній конференції – великому форумі істориків, що також відбувався на базі ДДУ [7, С.3].

Свідченням зацікавленості О.М.Апанович у підготовці молодих кадрів істориків, про що мені також особисто відомо, була її ініціатива в скеруванні до мене для навчання в аспірантуру київської дослідниці Ірини Олексіївни Кіку, тоді викладача Київського педінституту (дівоче прізвище – Ворончук). Вона виконала під моїм керівництвом джерелознавчу працю про становище та антифеодальну боротьбу селян Волині в 30-их – на початку 40-их років XVII ст. (за матеріалами волинських актових книг). Ця кандидатська дисертація була успішно захищена 5 жовтня 1984 р. у Дніпропетровському держуніверситеті.

Не випадково значно пізніше у 1994 р. О.М.Апанович написала свій відгук на дисертацію дніпропетровського дослідника Олександра Удода про її колишнього наукового керівника Костя Григоровича Гуслистого, а в 1995 р. до її 75-річчя у Дніпропетровську вийшов збірник праць, присвячений О.М.Апанович під назвою “Під знаком Клію”.

Символічним може бути визнаний факт, що ця авторитетна дослідниця, учениця К.Г. Гуслистого, спеціаліста з історії України XV-XVI ст. у 1994 р. вже після поновлення в Острозі вищого навчального закладу помістила

и широко відомому на території нашої держави “Урядовому кур’єрі” статтю під назвою “Острозька Академія”, в останньому абзаці якої вона пише: “Залишається тільки побажати, щоб вона якнайшвидше стала на ноги та щоб відродилася її добра слава як культурно-освітнього центру не лише українського, а й справді європейського рівня і значення” [18].

Знаючи високий авторитет праць О.М. Апанович в українській історичній рифії, автор даної статті мав намір запропонувати Спеціалізованій Вченій раді історичного факультету Дніпропетровського університету присвоїти О.М. Апанович цілком заслужену нею наукову ступінь доктора історичних наук, яку б вона могла одержати за сукупністю своїх праць, зокрема, за монографію про рукописну книгу України XVIII ст. Проте мій від’їзд з Дніпропетровська до рідного мого міста Острога влітку 1994 р. не дав змоги реалізувати цю пропозицію про присвоєння О.М. Апанович докторського ступеня, про що і до цього часу доводиться шкодувати.

Незважаючи на те, що О.М. Апанович до кінця життя залишилась лише кандидатом, а не доктором історичних наук, її внесок в українську історіографію середини і другої половини ХХ ст. є безперечним, її наукова творчість заслуговує спеціальних історіографічних досліджень, що має бути виконане її наступниками.

Примітки

1. Див., зокрема, такі статті: Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз.зб.наук.праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С.5-16; Він же. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII-XX ст. // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб.статей. – Дніпропетровськ: Промінь, 1998. – С.147-155.

2. До 75-річчя від дня народження О.М.Апанович вийшли дві збірки у Дніпропетровську і Києві: Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб.статей. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – 200 с.; Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб.наук.праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім.Т.Шевченка Олени Михайлівни Апанович). У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 162 с.; Ч.2. – 134 с.

3. Дмитрієнко М.Ф. Жіночий портрет в історичному інтер’єрі // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб.наук.праць. На пошану історика лауреата Державної премії ім.Т.Г.Шевченка Олени Михайлівни Апанович. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – С.5-28;

4. Дмитрієнко М.Ф. 80-річчя від дня народження О.М.Апанович // УІЖ. – 1999. №5. – С.71-86.

5. Апанович О.М. К.Г.Гуслистий – історик України // Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович: Зб.статей. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – С.196-198.

6. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI первая половина XVII века). – Днепропетровск, 1977. – Ч.1. – С.30-35.

7. Ковальський М. Відданість життєвому покликанню // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: Зб. статей. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – С.3-9.

8. Кость Григорович Гуслистий / Вступна стаття Є.С. Шаблювського; Бібліографія складена К.І. Скокан. – К.: Наук. думка, 1972 АН УРСР. [Біобібліографія вчених Української РСР].

9. Удод О.А., К.Г. Гуслистий - історик України: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994.

10. Показчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії [Академії наук Української РСР] (1956-1967) / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1969. – 295 с.

11. Апанович Е.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Изд-во АН УССР, 1954. – 104 с.

12. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка. – 1969. – 224 с.

13. Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К.: Наук. думка, 1983. – 208 с.

14. Апанович Е.М. Летопись Грабянки и ее список в Тихомировском собрании ГПНТБ СО АН СССР // Сибирское собрание М.Н. Тихомирова и проблемы археографии: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1981. – С. 85-96.

15. Сытник К.М., Стойко С.М., Апанович Е.М. В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине: Исследования и неопубликованные материалы. – К.: Наук. думка, 1984. – 236 с.

16. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро 1991. – 335 с.

17. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К.: Варта, 1994. – 96 с.

18. Острозька Академія // Урядовий кур'єр. – 1994 – 15 вересня. – №142-143. Текст даної публікації вміщується в даному збірнику наукових праць Університету “Острозька Академія”.

The creative work of the contemporary Ukrainian historian Olena M. Apanovych is considered in the article, her contribution into the development of Ukrainian history studies, particularly Zaporizki Cossack's history, Ukrainian manuscripts of the XVII – XVIII centuries as well as the work of the prominent Ukrainian scientist academician Volodymyr Vernadsky.